

СЕКЦІЯ І.
ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА
КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

УДК 94(495+56):355.486 “09/11” (043.2)

Олег Луговий, к.і.н., доц. кафедри історії стародавнього світу та
середніх віків Одеського національного університету імені
І.І. Мечникова

НАЙМ СКАНДИНАВСЬКИХ ВОЯКІВ У КИВСЬКІЙ РУСІ ТА ВІЗАНТІЇ В ЦИФРАХ

В період державного розквіту Київської Русі одним із основних збройних формувань на її території була варязька дружина. Йдеться не про варягів-засновників династії Рюриковичів за літописною традицією, яку автор вважає значною мірою легендарною [15], а про цілком історичних скандинавських найманців, які служили в дружинах київських та новгородських князів Рюриковичів до кінця правління Ярослава Володимировича Мудрого. Зазначимо, термін варяги є абсолютно коректним лише для XI ст., оскільки в більш ранніх джерелах він не відомий. Крім того, якщо руські літописи його застосовують досить широко, що може бути обумовленим місцевою традицією вживання цього слова, то скандинавські автори вважали верінгами (væringr) лише тих вояків, які воювали під прапорами правителів Візантії. Найманців у війську князів Русі-Гардариків вони більш звично називали ландварнаманами (landvarnarmenn, “захисники землі”).

На жаль, джерела містять доволі суперечливі відомості щодо того, чи були впродовж X – першої половини XI ст. варязькі дружини на Русі постійними, чи вони наймались ситуативно, під час значних військових конфліктів. Можливо деяке світло на це питання може пролити підрахунок чисельності варягів на Русі та у Візантії.

У статтях Повісті врем'яних літ за 1015 та 1024 рр. сказано, що Ярослав “послав за море” та “посла по варяги” [3, кол. 130, 147], тобто відправляв до країн Скандинавії емісарів з метою найму вояків. Кількість варягів в армії Ярослава під час війни зі Святополком Окаянним та польським князем Болеславом літописець оцінює в тисячу при 40 тисячах словенського ополчення [3, кол. 140], чи при трьох тисячах за Новгородським I літописом, цифру якого дослідники вважають більш достовірною [6, II, 362]. Фактично це єдина, вказана в літописах цифра, що відображає кількість скандинавського контингенту на Русі. Її характеризує надзвичайність події. Варяги були спеціально винайняті. Таким чином, принаймні частина цих варягів приймала участь у війні не в якості постійної князівської дружини, а на доданок до неї.

Міжусобна війна братів Володимировичів змальована не лише літописами. Розлоге “Пасмо Еймунда” (іноді класифікується як сага; міститься серед інших пасм з “Книги про Олава Святого” (“Книга з Плаского острова”, Flateyjarbók) – рукопис GkS 1005 1387–1394 рр.) повністю присвячено перебуванню на Русі норвежця Еймунда Грінгссона у період боротьби князя Ярослава Володимировича зі своїм братом Святополком. За гіпотезою Фіннура Йонссона історію Еймунда (принаймні її першу частину) переповів його супутник, ісландський скальд Бйорн Гітделакаппі, тож ці дані є достатньо достовірними [24, 158; 20, 164]. До того ж скандинавський опис боротьби між синами Володимира цілком відповідає відомим руським реаліям, та ще й доповнює їх. Еймунд Грінгсон був в минулому ярлом Грінгарікі в норвезькому Уппланді. На Русі він став головою скандинавської дружини Ярослава (конунга Ярицлейва) в 1016–1018 рр., а пізніше – Брячислава Полоцького (Вартілава), в кінці ж війни між ними, за сагою, отримав Полоцьк у кормління [9; 21, 89–104; 20, 166–198]. Еймундова сага вказує на довгий вік служби Еймунда та називає його хьовдінгом та данником (skatt-gildr) Ярослава.

Пасмо містить умови договору, за яким Еймунд вперше найнявся на службу до Ярослава, зокрема обов'язки норманів та платню за їх послуги. Договір перескладався кожного року, що пов'язано із можливостями навігації на Балтиці виключно у період літа. Варягам надавалося помешкання (steinhöll), харчі, одяг та спорядження. Варяги приймали грошову платню, яка вимірювалася в скандинавських унціях срібла – ейрірах (1/8 марки, 1/2 північної гривні, 27 г. срібла). Прості дружинники (líðsmenn) отримували по ейріру на рік, а стернові (skipstjórnarmenn) на додаток до цього ще пів-ейріри. Був можливий і компромісний варіант – платня хутром, традиційним грошовим еквівалентом на Сході Європи. Можливою була й сплата худобою. Не дарма ж скандинавам було відомо таке позначення грошей як скат – від давньоруського “сכותъ” [12, 24–26; 18, 35–37].

Еймундове пасмо містить умови ще одного договору. Після першої виграної битви з Святополком – битви при Любечі восени 1016 р. – Ярослав затримав платню і влітку наступного року, під загрозою нової війни, був змушений не просто відновити договір, а й підняти оплату. Тепер Еймунд вимагав по одному золотому ейріру на вояка та ще пів-ейріра на стернового. Схоже, ця ситуація відома Повісті

Врем'яних літ. Після втечі з Києва 14 серпня 1018 р., коли князь Ярослав ладен був тікати за море, як колись його батько, ініціативу взяв новгородський посадник Коснятін Добриніч. Він зібрав з новгородців новий надзвичайний податок: по 4 куни від мужа, по 10 гривень від старост та по 18 гривень від бояр. На ці гроші, названі у літописі “скогъ”, були найняті нові варяги.

З Повісті Врем'яних літ відомо, що до смерті Ярослава 1054 р. новгородчани сплачували особливий податок, який йшов на виплати варягам. Згідно інформації літописця, прийшовши до влади в Києві, князь Олег “устави варягомъ дань даяти отъ Новагорода 300 гривень на лѣто” [3, кол. 24]. Авторство податку найвірогідніше було присвоєне Олегові фольклором або одним із редакторів літопису. Податок міг виникнути в ході врегулювання відносин між новгородцями та князівським урядом після розправи новгородців над варягами 1016 року. Тоді Ярослав дав мешканцям міста стале законодавство, проте й їхня провина не могла бути залишена без кари чи контрибуції. Такою карою й міг бути новий податок. Офіційне літописання ж створило йому вікову історію та приєднало інформацію про додаткове оподаткування, запроваджене 1018 року для збільшення сплати і, можливо, чисельності варязького контингенту. Таким чином, сума новгородського податку має дорівнювати щорічним витратам на утримання варягів під час правління Ярослава Мудрого.

Неважко підрахувати, використовуючи умови першого договору з Еймундом як стандартні, що новгородчани постійно утримували дружину з приблизно 580–590 варягів. Враховуючи ж необхідність витрати певних грошей на харч, отримаємо десь 500 найманців. Найм же згаданої в літописі тисячі ставав можливим завдяки додатковому податку. Його впровадження, як вже зазначено, пояснюється надзвичайною ситуацією, необхідністю залучення нових сил.

Ми не маємо підстав бути впевненими, що крім цих 500 варягів на Русі не було інших постійних варязьких формувань, утримуваних на кошти інших міст, чи власне князівської скарбниці. Проте ми не маємо таких даних і Повість врем'яних літ не містить навіть непрямих фактів, які можна було б так трактувати. Таким чином єдиний постійний контингент варягів на Русі, відомий джерелам, утримувався за рахунок новгородського податку і нараховував 500 вояків.

Крім Еймунда варягів дружини Ярослава також очолював вестготландський ярл Рьогнвальд Ульвсон, який приїхав на Русь у 1016 р. разом із королевою Інгігердою, дочкою шведського короля Олава Шьоткунунга, виданою заміж за новгородського князя Ярослава, та отримав у кормління Ладогу (Сага об Олаве Святом [20, 73]). За версією А. І. Лященко Еймунд та Рьогнвальд очолювали відповідно норвезьку та шведську півтисячі варязького загону [16, 1073]. Так, варязька дружина Ярослава складалась із двох окремих частин з двох скандинавських країн. Обидві ці частини були найняті в один рік і можна припустити, що на одних умовах.

Така детальна реконструкція можлива лише для короткого періоду історії Київської Русі. Навіть впродовж правління одного Ярослава Мудрого ситуація могла змінюватись. Свої дружини заводили князі суперники. Так, Еймунд від Ярослава перейшов зі своїми людьми до Брячислава Полоцького. Однак жодний з інших князів Володимировичів за скандинавськими джерелами не спирався на допомогу варягів.

Окремі військові ватажки були спроможні зібрати власні загони. “Сага про Олава Трюггвесона” зі складу “Хеймскрінгли” свідчить, що в молодості цей норвезький конунг, переховуючись на Русі, очолював там військо князя Володимира. “Він утримував за власний кошт дружину воїнів, яку надав у його розпорядження король. Олав ніколи не обмежував свободи своїх підлеглих, і за це вони любили його й шанували” (21) [20, 98]. Вочевидь близьку роль ватажка варягів грав і його дядько Сігурд Ейріксон, про котрого сказано, що він збирав для Володимира податки в Естляндії (6–7). Ці події відбувались у 980-х рр. Цікавим є розрізнення війська князя, очолюваного Олавом, та власної дружини Олава. Проте важливо, що ця дружина була набрана вже на Русі.

Та поміж усіх можливостей наявність сталого податку, достатнього для утримання 500 вояків-скандинавів з можливістю винайняти за надзвичайних обставин іще півтисячі, виокремлює та підкріплює саме цю цифру. Податок залишався актуальним впродовж 1016/1018–1054 рр.

Після участі варягів у ролі центра війська Ярослава у битві з печенігами 1036 р. на полі під мурами Києва [3, стлб. 151] є лише одне повідомлення про варягів у Лаврентіївському літопису: варяги прискорюють рух Володимира Ярославича до Константинополя 1043 р. Згодом, що варягами кампанії 1043 року командував швед Інгвар Еймундсон Мандрівник. За версією вірменського дослідника С. Маркаряна пізніше його сліди з'явилися на Кавказі, де до армії Ліпаріта Багваші 1045 року були прийняті 700 варангів [17]. Враховуючи втрати під час походу на Візантію княжича Володимира цифра 700 здається цілком реалістичним залишком від такої “тисячі” варягів Інгвара, винайнятих спеціально для великої виправи.

В той же час, з 980-х рр. діяла система постійного постачання військ з Русі до Візантії, закладена ще умовами договорів 911 та 944 рр. та остаточно оформлена домовленостями про взаємодопомогу між імператором Василієм II та київським князем Володимиром Святославичем. За слушним визначенням В. Пашуто, досвід служби росів у Візантії, був породжений досвідом використання руськими князями

варязької дружини [19, 76]. Додамо, що йдеться не тільки про досвід, але й про саму можливість ефективного руху вояків зі сходу та півночі Європи до Візантії [13; 14].

Щорічна служба приблизно 500 скандинавських вояків на Русі загалом означала щорічний приплив такої ж кількості вояків до Візантії. Русь була основною перевалочною базою на цьому шляху. Варяги, які залишались на другий рік на Русі, повертались одразу до Скандинавії чи гинули в боях, компенсувались слов'янами, також охочими до заробітку. Ми не можемо бути впевненими у самій цифрі, вона є гіпотетичною. Та ми знаємо, що саме 500 чоловік нараховував загін Гаральда Гардрати, сформований на Русі та прибулий до Візантії влітку 1034 року. Достовірність повідомлень саг про Гаральда можливо й не бездоганна, проте відомості, які передає візантійський полководець Кекавмен – такі, що їм можна довіряти, адже Кекавмен особисто знав "Аральтиса ('Αράλτης), сина василевса Варангії". Саме за його словами, Гаральд привів із собою 500 відважних воїнів (Советы и рассказы Кекавмена. V, 81) [4, 283]. Г. Г. Літавін вважав, що вони були із ним аж від битви біля Стікластадіра [4, 591]. Та одна з версій "Саги" – Morkinskinna, 56-60 – свідчить: "После этого решил Харальд отправиться прочь из страны, собрал он тогда большой отряд людей, расстались они с конунгом Яришейвом лучшими друзьями" (пер. Т. Джаксон) [11, 127]. Таким чином ці вояки зібралися навколо Гаральда під час перебування на Русі.

Півтисячі вояків з країн Скандинавії та Русі кожного року поповнювали ряди сталого контингенту, чисельність якого була закладена з 989 р., коли князь Володимир надав військову допомогу візантійському імператору проти повсталого Варди Фоки та його грузинських союзників. "Імператор... вночі на підготовлені кораблі посадив росів (оскільки від них прийшла допомога, за що сестру свою Анну за їхнього князя Владимира віддав жінкою)" (Cedr. II, 444). На цей взаємообмін звертає увагу і Йахія Антіохійський (4, 23–24).

Отримана з Русі допомога фактично врятувала молодого Василя II. Найближчим часом йому вдалося закріпити свою владу над імперією, покарати Грузію за допомогу повстанцям, відвоювати східну Болгарію аж до Дунаю та відбити кілька нападів Фатімідів на східному кордоні [10, 51; 26, 37]. Достеменно відомо, що підрозділ "рос" все ще діяв у Малій Азії та на Кавказі 1000 р.: "Их было шесть тысяч человек пеших, вооруженных копьями и щитами, которых просил царь Василий у царя рузов в то время как он выдал сестру свою замуж за последнего. В это же самое время рузы уверовали в Христа" (Степанос Таронський, пер. М. Еміна) [1, 200]. Степанос є єдиним автором, хто вказав чисельність загону, надісланого Володимиром.

Щоправда Арістакес Ластивертці, чия оповідь про події повстання Варди Фоки носить набагато менш конкретний характер, вказує, що "император с четырьмя только тысячами ночью переправился через море и напал на несметные силы мятежника, среди этого множества никто не погиб, за исключением самого бунтовщика" (пер. К. Н. Юзбашьяна; Повествование вардапета Аристакеса Ластивертци, III) [5]. Та загальний характер інформації не дозволяє відноситися до цього числа із повною довірою, тим більше, що не вказано, що це були усі війська імператора, і хто саме входив до цього числа. Проте сама її наявність дала привід Ж.-Кл. Шейне, чи не єдиному з дослідників, вагатися щодо загальної чисельності варангів (грецька форма терміну "варяги"), яких він чітко відокремлює від росів X ст. [22, 323].

Вірогідно, що цифра шість тисяч була традиційною в імператорській гвардії. Про шість тисяч найманців у розпорядженні в кожного батріка-патрікія ромеїв ще у IX ст. говорив арабський автор ібн Хордадбе (56а) [2, 101–102]. За розрахунками У. Тредголда, приблизно таку ж чисельність мали й тагми Схол та Екскувіторів розширеного складу [26, 79].

Близьку чисельність у сумі дають 4350 англосаксів, які вступили до візантійської служби відповідно до Ланської хроніки [23, 322], та півторатисячний датський загін Свено, котрий приймав участь у Першому хрестовому поході, та в процесі склав присягу імператору Олексію I [7, col. 469–470]. Проміжок часу між їхнім вступом до візантійської армії не такий вже великий: перші – після 1081 р. (можливо 1091 р. [25]), другий – 1096 р. Обидві групи найманців мали бути у складі контингенту варангів, хоч джерела, що про них сповіщають і не знали цього терміну. Та головне, що квота участі етносів в варангському загоні, повинна була зберігати сталість задля уникнення конфліктів. Співвідношення варангів-датчан Свена до варангів-англосаксів Гардігта як 25 % до 72,5 % з можливістю коливань у 2,5 % дає найкраще пояснення проблемі домінування англійців в контингенті варангів при збереженні там скандинавської присутності впродовж XII ст. Втім, не можна забувати, що таке співвідношення лише гіпотетичне.

Цифру у шість тисяч також вказує Псевдо-Кодін, описуючи різдвяний вихід імператора: "За давнім звичаєм, строй василевса має шість тисяч, з яких кожні п'ять сотень мають стяг" [8, col. 65–66], тобто вся столична гвардія, можливо, варанги разом з турками-вардаріютами, складалася в XIV ст. з 12 аллагій, що приблизно відповідали давнішим бандам, корпусам з 300–500 вояків, які були основною бойовою одиницею, що згадується зокрема в зв'язку з варангами.

З наведених фактів видно, що на початок XI ст. і до смерті Ярослава Мудрого, коли система постачання вояків зі Східної Європи до Візантії почала розпадатись, у Візантії знаходився постійний

контингент чисельністю 6 тисяч ратників. Його склад був змішаним і вже з 1020-х років у ньому почали виокремлюватись підрозділи русичів-“рос” та скандинавів-“варангів”. Вояки, які прибували на службу до Візантії, розраховували на багаторічну зайнятість, тому зміна 500 вояків щороку була цілком достатньою, щоб підтримувати боєздатність контингенту. Збільшення чисельності та інтенсивності потоку вояків з півночі Європи обмежувалось здатністю руських князів та візантійських імператорів сплачувати їхні послуги. Зменшення потоку через Русь, спричинене тими ж причинами, що й зменшення потоку самих руських вояків вступати на візантійську службу, в першу чергу феодалізацією руського суспільства, було всього лише індикатором зросту інтенсивності потоку, який йшов через Гібралтарську протоку, та з Данії через країни Центральної Європи.

Джерела та література

1. Асох'ик. Всеобщая история Степаноса Таронского Асох'ика / Асох'ик; [пер. с арм. Н. Эмина]. – М. : Лазар. Инст. Вост. языков, 1864. – XVIII+335 с.
2. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Ибн Хордадбех; [пер. с араб. Н. Велихановой]. – Б.: Элм, 1986. – 428 с.
3. Лаврентьевская летопись. // ПСРЛ. Т.1 – Л.: АН СССР, 1926. – 580 с.
4. Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI в. / [пер. с гр. и комм. Г.Г. Литаврина]. – М.: Наука, 1972. – 742 с.
5. Повествование вардапета Аристаке́са Ластиверци / Аристаке́с Ластиверци; [пер. с др.-арм. К.Н. Юзбашяна]. – М.: Наука, 1968. – 196 с.
6. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / [пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова]. – М.-Л. : АН СССР, 1950. – Ч. 1 – 406 с. ; Ч. 2 – 556 с.
7. Albericus Aquensis. Historia Hierosolymitanæ expeditionis // PL, 166 – 1854. – Col. 387–716.
8. Georgii Codini Opera omnia // PG, 157. – 1866. – 1268 col.
9. Eymundar þáttir. – Режим доступу: <http://norse.ulver.com/ontexts/eymundar.html>
10. Брюсова В. Г. Русско-византийские отношения середины XI в. / В. Г. Брюсова // Вопросы истории. – 1972. – № 3. – С. 51–62.
11. Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси. Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. / Татьяна Николаевна Джаксон. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 192 с.
12. Історія українського війська / Крип'якевич І., Гнатівич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. – Т. І – К: Варта, 1994. – 384 с.
13. Луговой О.М. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X-XII ст. / О. М. Луговой // Дриновський збірник. – Т. II. – Харків-Софія, 2008. – С. 108–114.
14. Луговой О. М. Ціннісні аспекти міжнародних військових угод (на матеріалі зовнішньої політики Візантії X-XII ст.) / О. М. Луговой // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 40. – Од.: Юридична література, 2008. – С. 300–305.
15. Луговой О.М. Варяжский фактор в структуре общества Восточной Европы IX-X вв. / О. М. Луговой // Stratum plus. – 2001–2002. – № 6 (Знаменія цивілізацій) – С. 437–446.
16. Лященко А.И. “Eymundar Saga” и русские летописи / А. И. Лященко // Известия АН СССР. – 1926. – С. 1061–1086.
17. Маркарян С. А. Армянский историк XIII в. Степанос Орбелян о варангах-викингах Ингвара / С.А. Маркарян // Восток. – 2004. – № 6. – С. 101–109.
18. Назаренко А. В. Происхождение древнерусского денежно-весового счета / А. В. Назаренко // Древнейшие государства Восточной Европы. – М.: Археографический центр, 1996. – С. 5–79.
19. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / Владимир Терентьевич Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
20. Пришак О. Походження Русі / О. Пришак. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Т. II. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – 2003. – 1304 с.
21. Рьдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. (материалы и исследования). – М.: Наука, 1978. – 240 с.
22. Cheynet J.-Cl. Les effectifs de l'armée byzantine aux X–XII s. / Jean-Claude Cheynet // Cahiers de civilisation medievale XI-XII siecles. XXXVIII année. – 1995. – N 4. – P. 319–335.
23. Ciggaar Kr. N. L'émigration Anglaise a Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople / Kr.N. Ciggaar // Revue des Études Byzantines, 32. – 1974. – P. 301–342.
24. Ellis Davidson H.R. The Viking Road to Byzantium / Hilda R. Ellis Davidson. – L., 1978. – 341 p.
25. Shepard J. The English and Byzantium: a Study of their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century / Jonathan Shepard // Traditio, 29. – 1973. – P. 53–92.
26. Treadgold W. Byzantium and Its Army, 284-1081 / Warren Treadgold. – Stanford, 1995. – 252 p.